

מציני מקום לאומיים וסיפורים אישיים ב"פרויקט תיעוד דור תש"ח"

מאת אסף קולינר, יולי 2021, ירושלים.

מאמר זה נולד בעקבות צפייה בכמה עשרות מהראיונות שצולמו במסגרת "פרויקט תיעוד דור תש"ח", שנועד לשימור ולהנצחה של דור זה, בטרם יחלוף מן העולם. המאמר ידון בפרויקט מנקודת המבט המתודולוגית של ההיסטוריון ושאל מהי מידת ההצלחה של הפרויקט במונחי ההיסטוריה האוראלית.

הצפייה נעשתה בארכיון הסרטים היהודיים ע"ש סטיבן שפילברג באוניברסיטה העברית בירושלים לאורך שנת הלימודים 2020/21.

תיאור הפרויקט

"פרויקט תיעוד דור תש"ח" הוא פרויקט משותף של עמותת "תולדות ישראל", תוכנית "מורשת" של משרד ראש הממשלה, התוכנית "ציוני דרך" שבאגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, וההסתדרות הציונית. במסגרת הפרויקט, נאספו בין השנים 2007-2021 כ-1,200 ראיונות עם ישראלים יהודים שנולדו בתקופת שלפני הקמת המדינה וחוו את מלחמת השחרור. הראיונות מאוחסנים בארכיון הספרייה הלאומית בירושלים ומקוטלגים בארכיון הסרטים היהודיים ע"ש סטיבן שפילברג באוניברסיטה העברית. הפרויקט נועד כהמשך לפרויקט שיזם הקולנוען סטיבן שפילברג לאיסוף עדויות של ניצולי שואה, ונועד להשלימו על-ידי תיעוד הפרק הבא בנרטיב הציוני, תקומת המדינה תודות לפועלם של צאצאי וקרובי היהודים שנספו בשואה.

הראיונות צולמו בבתי המרואיינים, בסביבת החיים שעיצבו לעצמם במשך חייהם, שהוא גם משך חי המדינה, דבר המדגיש את המרחק ההיסטורי בין הפרק ההיסטורי שעליו מדובר לבין הרגע הנוכחי, וגם מספק רמזים חזותיים המאפשרים לצופה להשוות את נסיבות החיים שעליהם הם מספרים לנסיבות חייהם בהווה. מקום היישוב שבו נערך הראיון מצוין אף הוא והוא לעתים קרובות מהווה מעין נקודת סיום רלוונטית לעלילת חייהם של המרואיינים. הראיונות מצולמים באיכות תמונה גבוהה על-ידי צלם מקצועי, אך בעזרת מצלמה בודדת ונייחת לחלוטין, כך שהמרואיין מסוגל להסיח את דעתו ממנה במהירה ולדבר באופן טבעי וחופשי. הסגנון האחיד של הצילום ושל הראיונות הופך אותם נוחים להשוואה זה עם זה, ואף לצרפם יחד בעריכה בשלב מאוחר יותר. הראיון נערך בהנחייתו של מראיין ייעודי, המספק למרואיין מבנה שבו הוא יכול לשזור את זיכרונותיו ולשמור על רציפות זיכרונו ודבריו. בנוסף, מבנה הראיון הקבוע מראש מספק את אותה הבנייה, רציפות ובהירות לפרויקט בכללו, וכן מאפשר להיסטוריון להשוות בנוחות בין הזיכרונות האישיים השונים של אותו רצף של אירועים. אווירת הראיונות היא נינוחה, והזיכרונות נושאים בעיקר אווירה של נוסטלגיה ותחושת שלמות ולא של טראומה ודרישה לביטוי.

במהלך הראיונות, המראיין מוביל את המרואיין לאורך ציר הזמן, החל מההיסטוריה המשפחתית ונסיבות הלידה שלו, דרך תקופת התבגרותו בתקופת היישוב. בשלב זה, משום שהרוב הגדול של המרואיינים השתייך בימי טרום הקמת המדינה למחתרת זו או אחרת, המראיין מוביל את המרואיין

בין הרגעים השונים שצינו את המאבק להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל: תקופת הפרעות, מאבק המחטרות בבריטים, ההכרזה באו"ם והכרזת המדינה, השירות במלחמת השחרור, ההפוגות, המצור וכן הלאה. לסיום, המראיין מבקש מהמראיין לסקור את מסלול חייו כאזרח במדינת ישראל. אחד הדברים הבולטים ביותר בראיונות הללו הוא המגוון הרחב מאוד של החוויות השונות שהמראיינים מספרים מן התקופה שלפני קום המדינה, הקשור הדוקות להיסטוריות המשפחתיות השונות מאוד זו מזו והמתקוות ביותר כשלעצמן. דבר בולט נוסף הוא הכמות הגדולה של שמות – אנשים, מוסדות, אירועים ומקומות – המוזכרים בשל חשיבותם בתקופה או לימים. שמות אלה מצטרפים לשמות האירועים בנרטיב הלאומי, עליהם שואל המראיין, ויוצרים מעין אוצר של נקודות ציון משותפות עבור כל המראיינים, ובהשלכה עבור כל ישראל.

הצפייה ברבים מראיונות אלה בזה אחר זה, ופעולת תמצות הדברים לתקציר ארכיוני בר-חיפוש, העלתה בי מחשבות אודות ההיסטוריה: מהי צורתה, מהי תכליתה, מהו ערכה, ומהם יחסיה של ההיסטוריה עם הזיכרון הפרטי? במאמר קצר זה, ברצוני להרחיב מעט מחשבות אלה על-ידי השמתו של הפרויקט בהקשר פילוסופי-מתודולוגי, ומתוך כך לבחון את ערכו של הפרויקט כמקור היסטורי לדורות הבאים.

נקודת הפתיחה היא *הסוגה* ההיסטוריוגרפית שהפרויקט משתייך אליה. זהו פרויקט של "היסטוריה שבעל פה" או בלעז "היסטוריה אוראלית", שעיקרה הוא הנצחת העבר מפי אלה שחוו אותו. האגודה האמריקאית להיסטוריה שבעל פה, Oral History Association, מגדירה היסטוריה אוראלית כ"תחום מחקר ושיטה לאיסוף, לשימור, ולפירוש של קולות וזיכרונות של אנשים, קהילות, ומשתתפים באירועי העבר." אתר האגודה מוסיף את דבריו של ההיסטוריון ונשיא האגודה לשעבר דונאלד איי. ריצ'י (Donald A. Ritchie), ש"היסטוריה אוראלית אוספת זיכרונות ופרשנויות אישיים ובעלי חשיבות היסטורית בעזרת ראיונות מוקלטים. ראיון של היסטוריה אוראלית כולל, על-פי כלל, מראיין שהכין עצמו כהלכה, המתחקר מראיין ומקליט את חילופי הדברים ביניהם בפורמט קולי או חזותי [...] היסטוריה אוראלית אינה כוללת הקלטות אקראיות [...] וגם אינה מתייחסת לנאומים מוקלטים, להקלטות סתר, ליומנים אישיים או לכל הקלטה קולית אחרת שנעדר ממנה דו-שיח בין מראיין ומראיין.¹ במעט מילים, אם כן, היסטוריה אוראלית מתעדת את נקודת המבט האישית של בני אדם על העבר, על-ידי תיעוד של זיכרונותיהם, אך לא בלבד אלא גם של אופן ההיזכרות ומסירת הסיפור, והיא מחייבת שהזיכרונות הללו יימסרו בנסיבות של דו-שיח בין שני סובייקטים.

התפתחות ההיסטוריה האוראלית: מהיסטוריה פוליטית להיסטוריה "מלמטה" ולימודי זיכרון

התרגום שלי. השתדלתי לטול את הגדרותיי מדפי <https://www.oralhistory.org/about/do-oral-history/>¹ "אודות" של פרויקטים דומים לפרויקט שבדיון הנוכחי, משום שבעיניי רלוונטיות לו יותר הגדרות העבודה, ולא ההגדרות המילוניות.

היסטוריה אוראלית היא הצורה הטבעית, המיידית והעתיקה ביותר של שימור מסורות וזיכרונות, ששימשה להעברת ידע היסטורי לאורך דורות בטרם הומצא הכתב. יחד עם זאת, היא גם הצורה החדשה והמשוכללת ביותר של היסטוריה, שנולדה רק במחצית המאה העשרים תודות לפיתוחים טכנולוגיים, ומאז מחוללת שוב ושוב מהפכות ביכולתנו לשמר את העבר.

ההיסטוריה האוראלית בביטויה הטבעי מוכרת לכולנו מחיק המשפחה או מקהילות אחרות שלהן אנו משתייכים, ושחבריהן משמרים ומעבירים הלאה את סיפורי העבר המשותף של הקבוצה ובכך משמרים את זהות הקבוצה. עצם השזירה של חוויית העבר הפרטית בנרטיב כללי יותר של חוויית עבר משותפת הוא מה שהופך את הזיכרון שהוא תופעה אישית, להיסטוריה משותפת, ועל ציר זה, שבין הפרטי למשותף, עומד ייחודה של ההיסטוריה האוראלית: היכולת לבטא את הנרטיב המשותף דרך עיניים סובייקטיביות.²

החל מהולדת ההיסטוריה הביקורתית כמדע מודרני במאה התשע-עשרה, התעודה הכתובה והחתומה בארכיון הרשמי, כגון תכתובת דיפלומטית, פרוטוקולי ישיבות, צו פקודה, דוח צבאי וכו', הובנה ככלל כמקור היחיד לידע היסטורי שהיה קביל בעיני היסטוריוני כראייה אובייקטיבית. זאת משום שאמינות המידע שניתן למצוא בתעודות מסוגים אלה הובנה כמובטחת תודות למקורן הרשמי. ההיסטוריון עיין בארכיון וביקר את התעודות באופן השוואתי, כדי לסלק מהמידע ההיסטורי שמצוי בהן כל סוג של סילוף, בין אם מדובר בסילוף מכוון, בזיכרון לא מדויק או ברושם סובייקטיבי. מטרתו העליונה של ההיסטוריון היתה לברר "מה קרה באמת", כלומר לשחזר את סדר האירועים הממשי ולהסביר את הסיבות האובייקטיביות להתחוללות אירועים היסטוריים. היתה זו היסטוריה פוליטית בעיקרה, ששאפה לשחזר את תולדות המדינות המודרניות ואת האירועים הגדולים שהתרחשו ביניהן. במחצית הראשונה של המאה העשרים, האמינות של תעודות הארכיון הרשמי הלך ונשחק, מסיבות שונות, בין השאר עקב אבדן האמון הציבורי בממשלות לאחר מלחמת העולם הראשונה והתרחבות העניין בעבר האנושי מעבר לקורות המלחמות וגיבוריהן. כלומר, הלכה ונשחקה האמונה ביכולתה של תעודה רשמית לספק ידע היסטורי שנוגע בתחומים שמעבר לפעולות של מדינאים ומדינות. יותר ויותר היסטוריונים ביקשו להגיע בחקירתם אל תובנות מסוג אחר לגבי העבר, שאינן בהכרח נוגעות לנתונים אובייקטיביים, אלא גם לתפיסות סובייקטיביות. דור חדש של היסטוריונים ביקש לפרש את העבר ולא רק להסבירו.

ההיסטוריה האוראלית המודרנית נולדה לקראת סיום מלחמת העולם השנייה, כאשר חיילי בעלות הברית נדדו באירופה עם מכשירי הקלטה ניידים חדשניים, במטרה להקליט את עדויות החיילים קרוב ככל שניתן לסיום הקרב, לשם ניתוח והסקת מסקנות מהירה. כפועל יוצא, הטכנולוגיה החדשה שאפשרה לצרוב את הזיכרון האישי בתעודה ברת-קיימא ולשמר אותו בארכיונים החלה לשנות את אופן ההגדרה של "תעודה היסטורית". בעוד שההיסטוריה המודרנית שנולדה במאה התשע-עשרה ניסתה לבער מהידע על העבר כל היבט אישי או סובייקטיבי במטרה להגיע לאמת היסטורית אוניברסלית "אובייקטיבית", במחצית השנייה של המאה העשרים, היסטוריונים החלו להתעניין שוב

² סקירה זו מתבססת בחלקה על המאמר: Thomson, Alistair. "Four paradigm transformations in oral history." The oral history review 34.1 (2007): 49-70.

בזיכרון ובדיווח האישי דווקא משום שהוא חוטא באי דיוקים, בסילופים, ברשמים אישיים (סובייקטיביים) וב"זיהומים" אחרים, משום שאלה מאפשרים להיסטוריון ללכת אל מעבר לסדר האירועים הפוליטיים ולחקור את אופני התפיסה, המנטליות, ואת הזיכרון האנושי עצמו. מעבר לכך, התברר שהיסטוריה אוראלית מאפשרת לראשונה ללכת אל מעבר לדמויות העבר החשובות – פוליטיקאים, דיפלומטים, סופרים וכו' – הקבוצות המסורתיות שמוותרות אחריהן את ידיעותיהן בכתב, ולקבל מידע רב מאוד על החוויות ההיסטוריות של קבוצות אחרות, שוליות או מודרות, שאינן זוכות על פי כלל לתייעוד של עברן, מה שמכונה תכופות: "היסטוריה שצומחת מלמטה".³

בתקופה שלאחר מלחה"ע השנייה, יותר ויותר נשיאים אמריקאיים החלו לתעד בהקלטות קוליות את הזיכרונות שלהם ושל פוליטיקאים, מדינאים ואנשי צבא, ולשמר אותם בספריות. משום שהמניע היה הצורך להצדיק את נכונות או הכרחיות ההחלטות שעשו בתקופת נשיאותם, המגמה הכללית של פרויקטים אלה היתה אפולוגטית ולא ביקורתית, ועמדת המראיין היתה של טכנאי המשרת את תכליות המרואיין, ולא של חוקר עצמאי. מוסדות אחרים הלכו בעקבותיהם וכך נאספו, בעיקר בארה"ב, אוספים רבים ששימרו עדויות אודות אירועים היסטוריים, מנקודת המבט, ולרוב גם עם תחושת ההצדקה העצמית, של אלה שחוללו אותם. הדבר, כאמור, ערער מאוד את ההגדרה המתודולוגית המסורתית של מהי "תעודה היסטורית". מצד שני, הדבר הדגיש במשנה תוקף את מכלול הבעיות שעשויות לעלות מעדויות "סובייקטיביות" שניתנות מפי הסוכנים ההיסטוריים עצמם – לפחות כאשר מדובר בהיסטוריה של אירועים פוליטיים ובעדויותיהם של הסוכנים ההיסטוריים עצמם. המשיכו להישמע טענות ההיסטוריה הביקורתית שהיסטוריה המתבססת באופן לא ביקורתי על זיכרונות, רשמים ופרשנויות חשופה לכשלי אמינות חמורים. עדויות אוראליות הן סובייקטיביות מאוד, זיכרונות מועדים לסילוף עם חלוף הזמן, ועלולים להזדהם בדיווחים מיד שניה, בזיכרון הקולקטיבי, ובאמונות קדומות. וכן ישנה תמיד הסכנה להטיית הדיווח האוראלי מצד המראיין או המרואיין עקב מחויבויותיהם הפוליטיות. אולם כעת, במחצית השנייה של המאה העשרים, היסטוריה של אירועים פוליטיים היתה רק אחת מסוגות ההיסטוריה שבהן עסקו חוקרים.

במקביל, נולדה בשנות השישים היסטוריה אוראלית בעלת תכלית שונה לגמרי, שמקורה בעניין ההולך והגובר בתרבויות שוליות, בפולקלור ובוהות של קבוצות נשכחות, לא מצד היסטוריונים בלבד, אלא גם מצד סוציולוגים ואנתרופולוגים. תחומי מחקר אלה הגבירו את הצורך בתייעוד של צורות תרבותיות מודרות, שאינן זוכות ליצוג בתרבות הרשמית ולכן נמצאות תמיד על סף הכחדה, ולעתים קרובות אף מהוות צורות חשובות של התנגדות לסטטוס-קוו המונהג על-ידי הקבוצות הדומיננטיות. הדבר הוביל חוקרים, כגון אלסנדרו פורטלי (Alessandro Portelli) האב הרוחני של ההיסטוריה האוראלית "הצומחת מלמטה", להמציא שיטה "מיידית/לא-מתווכת" לתייעוד היסטורי, שאינה מתווכת על-ידי אנשי מקצוע, אינטלקטואלים, או סוכני הממסד הרשמי.⁴ תחילה, התמקדו בתייעוד מסורות פולקלור ברות-חלוף, בעיקר שירי עם. במהירה, התברר שהשירים הללו משובצים בעצמם

³ i.e. History from below.

⁴ הכוונה היא לאופן שבו, לדוגמה, מלחינים אירופאים נטלו מסורות מוסיקה עממיות והנציחו אותן לאחר עיבודן ליצירות מופת.

בסיפורים מסורתיים או בזיכרונות אישיים שמבארים אותם. העיקרון שהנחה את עבודתם היה לתעד את "הסובייקטיביות של הבסיס". במילים אחרות, הם רצו להנציח את התרבות האותנטית העממית של החברה, שאינה נקבעת על-ידי האידיאולוגיה הרשמית ומספקת חוויות היסטוריות המאתגרות את הנרטיב הרשמי.

לקראת סוף שנות השבעים, היסטוריונים אוראליים החלו להתעניין בסובייקטיביות של העדות האוראלית ולהתייחס לחוסר האמינות של הזיכרון לא כמכשול בפני ידיעת העבר, אלא כיתרון המאפשר לחוקר להבין את המשמעות של החוויה ההיסטורית ולבחון את שאלת היחסים בין העבר להווה, בין זיכרון לזהות, בין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי, וכן את ההשפעות של הסילוף וההמצאה של הזיכרון, של הדיווח הרטרופספטיבי ושל השפעת המראיין. כעת ההיסטוריונים האוראליים החלו לאמץ שיטות מתחומי מחקר כגון בלשנות, אתנוגרפיה, תורת הנרטיב, פולקלור ופסיכואנליזה. במידה מסוימת, ההיסטוריה האוראלית אפשרה כעת להיסטוריונים לעבור מתפיסת הזיכרון כמקור היסטורי לזיכרון כמושא המחקר ההיסטורי עצמו: כיצד בני אדם קושרים את חוויות העבר שלהם כפרט בחברה לחוויה ההיסטורית המשותפת של אותה חברה? כיצד העבר מופיע בהווה? ובמיוחד כיצד בני אדם מארגנים חוויות עבר פרטיות ומשותפות אלה בצורות הנושאות עבורם משמעות ומייצרות עבורם זהות?

שווה להתעכב לרגע על הביקורות כלפי הגישות להיסטוריה אוראלית ברגע היסטורי זה. המבקרים הביעו דאגה מכך שהשיטות הללו מתעלמות מהעובדה שלחברה יש מבנה מרובד והשכבות השונות בה נאבקות על הבניית נרטיב העבר. לדבריהם, על ההיסטוריונים לתת דעתם גם להשפעה שיש להיסטוריות הדומיננטיות, לנרטיבים הלאומיים הרשמיים, על הזיכרון העממי, שמעצבת באופן מכיוון ושיטתי את מה שהיה יכול להיות היסטוריה אותנטית וספונטאנית "מלמטה". מכיוון שההיסטוריונים המקצועיים משתייכים לאינטליגנציה, נוצר בהכרח נתק בין עולמם האקדמי לבין עולם של המרואיינים, ובין תפיסתם את ההיסטוריה האוראלית כטכניקה מתוחכמת להפקת ידע אוניברסלי, ובין התפיסה של ההיסטוריה האוראלית בעיני אלה שמפיקים אותה ומשתמשים בה כדי לייצר ולשמר את זהותם. לכן, על ההיסטוריונים להכיר בסגולתה הייחודית של היסטוריה אוראלית בהרחבת הסיפור על העבר הלאומי והתרה לקבוצות נוספות לקחת בו חלק.

פחות או יותר במקביל, חלה התקדמות בהבנת היתרונות הרפואיים של מלאכת ההיזכרות, במיוחד עבור אנשים מבוגרים בסוף מסלול חייהם וכן עבור אלה הסובלים מפוסט-טראומה. היסטוריה אוראלית שימשה יותר ויותר ליצירת ביוגרפיה של קבוצות נדכאות וקורבנות, המעניקה להם קול והיסטוריה ובכך מעצימה אותם, מאפשרת להם להשלים עם עבר קשה לעיכול, לטפל בטראומה או להגיע לפיוס עם קבוצות אויבות לשעבר. בעקבות זאת, ההיסטוריה האוראלית אף החלה לשמש כחומר משפטי במשפטי זכויות אדם. לשלב זה, שמכונה לעתים "Bearing witness as an etico-political act", אפשר לשייך את פרויקט האיסוף של עדויות ניצולי השואה שיזם בשנות התשעים סטיבן שפילברג, "קרן שואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה - המכון להיסטוריה חזותית וחינוך"⁵.

⁵ USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education

<https://sfi.usc.edu/collecting>

הדבר הפך את היחסים ההדדיים בין המראיין למרואיין לחשובים ביותר, דומים יותר ליחסי מטפל-מטופל מאשר ליחסי ההיסטוריון המקצועי עם הסוכנים ההיסטוריים. התרומה ההדדית שהמרואינים והמרואינים תורמים אלה לאלה הפכו לתכלית מרכזית בהיסטוריות אוראליות והיבט חשוב לבחינת הקשר שבין זיכרון, נרטיב וזהות אישית. המראיין החל לכלול את עצמו, את זהותו האישית ואת עברו הפרטיקולרי כחלק ממחקרו ההיסטורי.

בעשורים האחרונים, ההיסטוריה האוראלית הובילה להתפתחות חשובה ביותר: לידת לימודי הזיכרון כדיסציפלינה אקדמית. דיסציפלינה זו עוסקת בחשיבותה של פעולת הזיכרון בפרקטיקות תרבותיות ובמסורות פולקלור, כגון סיפורים, שירים, טקסים ולבוש. המושג "זיכרון קולקטיבי" שהגה הסוציולוג מוריס הלבווקס (Maurice Halbwachs) ותפקידו ביצירת זהות היסטוריות התגלה מחדש ופותח הלאה בתיאוריית "אתרי הזיכרון" של פייר נורה (Pierre Nora)⁶ ובמחקריו של ג'ורג' ל. מוסה (George L. Mosse)⁷. מושגים חדשים, כגון "זיכרון פרוסתטי" של אליסון לנדסברג (Alison Landsberg)⁸ ופוסט-זיכרון של מריאנה הירש (Marianne Hirsch) הומצאו כדי להסביר את אופני זיכרון השואה בעידן המדיה האודיו-ויזואלית.

השלב הנוכחי בהתפתחות ההיסטוריה האוראלית הוא המהפכה הדיגיטלית או ה"פוסט-תיעודית". כיום, אופן התיעוד, השימור, הקטלוג, הפירוש, והשיתוף של עדויות אוראליות השתנה ללא היכר. הטכנולוגיות העכשוויות מאפשרות לכל דורש לתעד באופן עצמאי, מבלי להיות מוגבל על-ידי שיקולים כלכליים, מוסדיים, לאומיים או אף גיאוגרפיים. טכנולוגיות המידע החדשניות גם מאפשרות יצירה של ארכיונים ענקיים ונגישים בקלות לכל, עם קטלוגים ואינדקסים מורכבים ויעילים. ההנגשה הכמעט אוניברסלית של חומרים אודיו-ויזואליים שברה את הפער בין המקור של היסטוריה האוראלית לתוצר שלה. הנגישות מאפשרת לחוקרים לנטוש את שיטת העבודה עם תמלולים ובכך מחזירה להיסטוריה האוראלית את המיידיות שבעדות האוראלית, המשמרת מידע רב מאוד מעבר למילים שנאמרות, כמו תווי הפנים האנושיות, ההיסטוריה שהן מספרות והרגשות שהן מבטאות כלפי המסופר. ביטוי רגשות, שבירת הפער בין המקור של היסטוריה אוראלית לתוצר. כיום, תודות לטכנולוגיות אלה, ישנה פריחה אדירה של אוספי היסטוריה אוראלית, שמנציחות אירועים, חוויות ונרטיבים שהשפיעו על קהילות רבות של בני אדם אך שלא זכו להיכלל בהיסטוריה הרשמית מסיבה זו או אחרת. הדבר הוביל לאינטרנציונליזציה של ההיסטוריה האוראלית, תפוצתה להקשרים לאומיים שונים מחוץ למרכז אירופה ולצפון אמריקה, שאפשרה לייצר הכרה, הבנה והפריה הדדית בין קבוצות חברתיות באופן עצמאי מהפוליטיקה הבינלאומית של מדינות הלאום. דוגמה יפה לכך

⁶ Nora, Pierre. "Memory and History." *Les Lieux de Mémoire. Representations* 26 (1989): 7-24.

⁷ Mosse, George L. *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. Oxford University Press, 1990.

⁸ Landsberg, A. (2018). "Prosthetic memory". In *Memory and popular film*. Manchester, England: Manchester University Press. Retrieved Aug 12, 2021.

<https://www.manchesteropenhive.com/view/9781526137531/9781526137531.00014.xml>

היא איסוף העדויות מרצח העם התוטסי ברואנדה וממקרים אחרים דומים על-ידי הארכיון לשימור עדויות השואה שהקים סטיבן שפילברג.

ברצוני להדגיש את התובנה העיקרית שעולה מסקירה קצרה זו של התפתחות ההיסטוריה האוראלית: נראה שלהיסטוריה האוראלית ישנם שני אופנים שונים, היסטוריה אוראלית רשמית של אירועים פוליטיים והיסטוריה אוראלית עממית, "מלמטה", של קבוצות שסיפורן אינו נכלל בסטטוס קוו. למרות ששתי ההיסטוריות האוראליות הללו הפוכות זו מזו כמעט בכל היבט, מהגורם שיוזם אותן, דרך אופן הוצאתן לפועל ועד לתכליותיהן, קיימים ביניהן יחסי-גומלין תמידיים שסביבם נעות יתר הסוגיות שעלו בסקירה: היחסים בין הזיכרון האישי לקולקטיבי, בין הנרטיב הלאומי לנרטיבים "מלמטה", בין סיפור לזהות, וכן יחסי המראיין והמרואיין. להלן, ברצוני לבחון את "פרויקט תיעוד דור תש"ח" בעקבות המושגים והסוגיות שעלו בסקירה קצרה זו של התפתחות ההיסטוריה האוראלית.

מציני המקום של הנרטיב הרשמי והזיכרון האישי

במהלך הצפייה בראיונות, הדבר שהיה הבולט ביותר בעיניי הוא מערכת היחסים העדינה שבין הנרטיב הלאומי, רצף האירועים המשותפים לכולם, גם למי שלא חוו אותם מיד ראשונה, ובין הזיכרון האישי. לאורך הריאיון, המראיין מבנה את ציר הזמן של הזיכרון הפרטי על-ידי כך שהוא מספק למרואיין את מציני המקום של הנרטיב הלאומי. הריאיון נפתח במוצא של משפחת המרואיין ופרטי עלייתם לישראל, ממשיך במקום ושנת לידתו ובאוירת הילדות. לאחר מכן אז המראיין מכווין את סיפורו של המרואיין בכיוון הזיכרון הקולקטיבי: תקופת המאורעות, הגיוס לגדנ"ע, האימונים ולאחר מכן הגיוס למחתרת וטקס ההשבעה, שבת השחורה, הסזון, פרשת חטיפת הקצינים, עולי הגרדום, כ"ט בנובמבר, הפיצוצים בירושלים, במלון המלך דויד, במרכז המסחרי, ברחוב בן יהודה ובחצר המוסדות הלאומיים, ה' באייר, המצור על ירושלים, ההפוגות והצנע, אלטלנה.⁹ לאחר מלחמת השחרור, פחות או יותר עם ציון הקמת צה"ל, הנרטיב האישי מתפצל שוב מזה המשותף ומאץ עד כדי סקירה של 70 השנים הבאות. לעתים, לסיום הריאיון, המראיין מציב בפני המרואיין לראשונה שאלה הנוגעת להשקפתו שמטרתה לעורר בו מבט רטרוספקטיבי על הקמת המדינה ופרשנות: אין היו חייו בתקופת המדינה והאם הם עמדו בציפיותיו.

אולם, מיד עולים מתחים בין הנרטיב הלאומי ומציני המקום שלו לבין הזיכרון של המרואיין, שנרשם לפני שהנרטיב הרשמי התעצב ומנקודת מבט מאוד אישית, שאינה מקיפה, כמו הנרטיב הרשמי, את מכלול האירועים שהתגלו בראייה לאחור כבעלי משמעות היסטורית. לדוגמה, רבים מאוד מהמרואינים זוכרים היטב את כ"ט בנובמבר, ליל ההכרזה באו"ם על סיום המנדט הבריטי והקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. בים מהם מיטיבים לזכור כיצד קבלו את הידיעה, במכשיר הרדיו של מי מהשכנים, ואת תחושת השמחה המסויגת עקב החשש מפני העתיד הקרוב. אך רגע לאחר מכן, אותם מרואינים נראים מופתעים ונבוכים כאשר הם מתבקשים העלות בזיכרונם את הכרזת

⁹ זוהי, כמובן, רשימה חלקית אך מייצגת.

העצמאות על-ידי בן-גוריון בה' באייר. נראה שעבור רבים שני האירועים הללו כלל אינם מובחנים זה מזה ככל שמדובר בזיכרון האישי, ייתכן מאוד שמפני ששני האירועים, למרות חשיבותו ההיסטורית של כל אחד מהם, אינם שונים מאוד זה מזה ברמת החוויה האישית. רבים שמעו על שתי ההכרזות בנסיבות דומות, ושני האירועים הניבו במרבית המרואיינים תחושות דומות. בדומה, ישנם מצייני מקום רבים בעלי חשיבות מרכזית בנרטיב הלאומי, אך שכלל לא נרשמו כך ברמת החוויה האישית. מספר מרואיינים לא רשמו בזיכרונם את ההכרזה באו"ם כאירוע מיוחד, ושמעו על כך בדיעבד. אחת המרואיינות, שבית משפחתה נהרס בפיצוץ ברחוב בן יהודה, זוכרת את התקופה שבה התארכה (בעקבות זאת) בבית קרובים ברחביה, את הנוף הפתוח, החברים, והמאכלים בזמן המצור, טוב יותר מאשר את האירועים המשמעותיים שהתרחשו בירושלים, ושהשפיעו רבות על בני משפחתה. מרואיין אחר הדביק כרוזים של הלח"י, אך זוכר בעיקר כיצד בישל את הדבק. כך גם המאורעות, שעבור רבים מאוד לא התרחשו הלכה למעשה ברמת החוויה האישית.

למעשה, ניתן להבחין בצורת הדיווח של המרואיינים בשני רבדים שונים של זיכרון. הראשונה היא כמובן הזיכרון האישי, שנרשם במהלך חוויה מיד ראשונה. גם אם מדובר באירוע ברמה הלאומית, המרואיין מדווח על הנסיבות שבהן אותו האירוע נרשם בזיכרונו, ועל התחושות שהוא עורר בו. לדוגמה, כמה מרואיינים מספרים על תפיסתם על-ידי המשטרה הבריטית כשהם מחזיקים כרוזים של אחת המחתרות, אך מספרים דווקא על מערכת היחסים האינטימית שנקשרה עם קצין משטרה בריטית בעקבות זאת. נוסף על הנרטיב האישי, קיים רובד נוסף של זיכרון קולקטיבי, המייצג את הנרטיב המשותף הלאומי. הדבר המעניין הוא כיצד מלאכת הסיפור של המרואיין שוזרת יחד את שני הנרטיבים, כאילו הנרטיב הלאומי הוא סיפור המסגרת, הרקע שבחזיתו מתרחש הסיפור האישי, ובתוכה המראיין משבץ רגעים מייצגים מחייו. לדוגמה, אחד המרואיינים מספר כיצד לאחר נטישת הערבים את מערב ירושלים, הוא עצמו נתפס על-ידי שוטרים בריטיים כשהוא יוצא מהכפר הנטוש ליפתא עם רעפים תחת זרועו. אף על-פי שהדבר היה לא חוקי, השוטר הבריטי הניח לו להמשיך בדרכו עם הרעפים לאחר שהלה הסביר שבכוונתו לתקן את גג הבית של משפחתו שהופגז על-ידי הערבים. במיוחד באותם מקטעים על ציר הזמן של הראיון, שבהם ריבוי האירועים וחשיבותם גורמים לחוויה האישית ולנרטיב הלאומי להתכנס יחד בצורה הדוקה יותר, הסיפור של המרואיין נע בצורה חלקה הלוך ושוב בין שני הרבדים, הנרטיב הלאומי והסיפור הפרטי. אחד המרואיינים מספר כיצד לאחר ההכרזה באו"ם בכ"ט בנובמבר, הוא ותלמידים נוספים דרשו מבית הספר לסיים את הלימודים ואת הבגרויות עד פסח כדי שיוכלו להתגייס וללחום במלחמת השחרור. את הכרזת העצמאות בה' באייר שמעו באוטובוס בדרך הביתה מבית הספר והחליטו בו במקום להיפגש שוב למחרת ולהתייצב כגוף אחד במטה הפלמ"ח בתל אביב, כפי שאכן עשו. מכיוון שכבר אומנו בביה"ס על-ידי ההגנה (גדנ"ע), נשלחו ישר לאזור הקרבות בתל מונד, שם המרואיין פגש את אשתו. לאחר זמן קצר נשלח המרואיין למחנה 35 בכפר יונה כדי להדריך טירונים שזה עתה הגיעו מאירופה, משום שלמד בילדותו גרמנית בתרגומו לסבו את העיתון. בכפר יונה התוודע לראשונה, מפיו של מדריך מניצולי שואת יהודי סלוניקי, לזוועות השואה. משום שהשתוקק בכל מאודו להשתתף בלחימה, נשלח למשלט המשותף בדיר-עבאן (בית שמש), שם ישבו ישראלים ומצרים בסמיכות רבה, כדי להגן על דרך בורמה שנפרצה ולסייע בנסיגה הקשה של הכוחות הישראליים מלטרון. באותו זמן, כך הוא מספר, אשתו, שנשלחה להכשרה

בקיבוץ רמת הכובש, סייעה בפינוי הילדים בעת המתקפה של צבא ההצלה של קהוגי. לאחר שהבריטים עצרו בשבת השחורה את כל הגברים בקיבוץ מזרע, אחד המרואיינים חזר מהפנימייה לקיבוץ כדי להיות אחראי על הפעלת המיכון החקלאי, מקצוע שהמשיך לאחר מכן כל חייו. ישנם גם מרואיינים שמתעניינים יותר לספר את הנרטיב הלאומי מאשר את נקודת המבט האישית שלהם. ככל הנראה, הדבר נוטה להתרחש ככל שהמרואיין מרגיש עצמו כסוכן פעיל באירועים ההיסטוריים, ולכן מזדהה עמם בדרגה גבוהה, אפילו עד כדי איבוד הזיכרון האישי של האירועים.

מצד שני, מציניי המקום נושאים חשיבות גם בעיני המרואיין המספר את סיפורו, גם משום שהמרואיין יודע לדמיין את קהלו האידיאלי, הכולל את אלו שמתמצאים בנרטיב הלאומי המשותף. המרואיין משתמש במציניי המקום הלאומיים כדי לסייע לקהלו להתמצא בסיפור מבחינה גיאוגרפית ו/או היסטורית. לדוגמה, ישנם מקומות שזוכים לאזכורים חוזרים ונשנים, בהם, בין השאר, הפילבוקס בין חולון לתל אביב, מחנה שנלר בירושלים ובית המאסר "הקישל'ה", כפר הנוער בכפר הרווא"ה; וכן אירועים, כמו נפילת גוש עציון או חטיפת הסרגינטים. כך עולים בראיונות רבים גם שמות נושאים משמעות היסטורית בנרטיב הרשמי, והם מוזכרים כמעין אבן פינה היסטורית בסיפור, מעין התרמה או רמז לבאות בנרטיב ההיסטורי. אחת המרואיינות זוכרת את טקס סיום הלימודים של אחיה בביה"ס כדורי, שם ראתה את רבין, שלמד מחזור מתחתיו. מרואיינת אחרת מציינת שאחיה קשר קשרי ידידות קרובים עם משפחת זייד והיה חבר ב"שייך אבריק". מרואיין גר בחוות הנוער בבקתה סמוכה לשמעון פרס. בדומה, ישנם מרואיינים שמזכירים אישיות מפורסמת כלשהי ומציינים גם את מפעלה החשוב. לדוגמה, כמה מרואיינים מזכירים את פרופ' וולך ומציינים "מייסד בית החולים שערי צדק". מציניי מיקום כאלה לא רק מסייעים להתמצאות בסיפור, אלא נושאים משמעות עמוקה מפני שהשלכותיהם מגיעות עד ימינו. לעתים, בעקבות השינויים שחלו בתהליך הקמת המדינה, מציניי מיקום מסוימים שינו את שמם, כמו הבסיס שיח' באדר שהפך לגבעת רם, אם לציין דוגמה אחת מני רבות. שני השמות נושאים משמעות בשלביו השונים של הסיפור, והמרואיינים מבטאים חשיבות כפולה זו על-ידי צירוף שתי המשמעויות יחד בעזרת הנוסחה "משמעות מוקדמת], לימים [משמעות מאוחרת]".

וכן, ישנם גם מציניי מיקום שמייצגים זיכרון קולקטיבי כלשהו שחורג מהנרטיב הלאומי הרשמי: המזון של תקופת הצנע, למשל בולי-ביף ואבקת ביצים; אימוני קפ"פ וא"ש בגדני"ע, הטומי-גאן, קשיי התנועה בדרכים, או מספר אנשי חינוך שהותירו רושם עז ברבים, כמו למשל המורה לערבית במוסד החינוכי של משמר העמק, שמעון סומך סמעאן ("לימים מקים את המחלקה הערבית של הפלמ"ח ולאחר מכן היה מבכירי מכשירי המרגלים הישראליים במדינות ערב"), או אליס סליגסברג, שהקימה את בית הספר המקצועי לבנות בירושלים. מציניי מיקום אלה אינם בעלי חשיבות בנרטיב שמתאר את רצף האירועים הפוליטיים והצבאיים של הקמת המדינה. אולם הם אנשים, מקומות ודברים שטבעם היה כזה שיצר רושם עז באנשים רבים ובכך נצרב בזיכרון הקולקטיבי העממי.

הבחנה מעניינת נוספת היא זו שבין הזיכרון האישי לזיכרון הפרוסטטי. את המושג זיכרון פרוסטטי קבעה ההיסטוריונית האמריקאית אליסון לנדסברג (Alison Landsberg) כדי לתאר מצב שבו בני אדם רכשו זיכרון של אירוע שלא חוו מיד ראשונה. במקור, המושג בא להסביר את האופן שבו דור

ההמשך לשואה ממשיך לזכור אותה, אף על-פי שהזיכרון לא נרכש בחוויית חיים, אלא נספג דרך דימויים וסיפורים הנפוצים במדיה. במונחי דיווח, את ההבדל בין זיכרון רגיל לזיכרון פרוסתטי ניתן אולי לנסח, לשם הנוחות, באופן בינארי כך: ראיתי/שמעתי, אני זוכר/אני יודע. דוגמה יפה מספקת אחת המרואיינות כתשובה לשאלה איזה שפות דיברו בבית הוריה: ערב אחד, כך שמעה שסיפרו במשפחתה, סבו של אריאל שרון הגיע לרחובות כדי להתחיל להורות בבית הספר העממי. הוא התארח אצל סבה, ובערב ביקש לדבר עמו מעט ביידיש, שפה שהיתה אהובה עליו מפאת הזיכרונות שהיא עוררה בו, אך שלא מצא עוד עם מי לשוחח בה. אנשי "דבר עברית" היו מסתובבים באותו הזמן בערבים ומצותתים לשיחות בבתים. הם כנראה שמעו אותו, מפני שלמחרת, כאשר בא ליומו הראשון בביה"ס, נאמר לו שאיבד את משרתו. מעניין לראות שישנם מרואיינים שהינם מאוד מודעים להבחנה בין השניים, ומקפידים לציין היכן שסיפורם כולל פרטים שלא חוו בעצמם, אלא ששמעו עליהם מיד שנייה. מרואיין אחד שכהכנה לפשיטה על מחסן נשק בריטי, חברו מהלח"י התיידד עם השומר בבסיס בריטי ופיתה אותו בסיפורי מעשיות על אחותו, במטרה לחדור לאותו בסיס ולאסוף מידע על מיקומו של מחסן הנשק. מרואיין אחר מספר סיפור מדהים על הצלתם של בני משפחת אשתו מהפרעות בחברון בשנת 1921 על-ידי האימם. כך גם לגבי ההבחנה זוכר/יודע. לדוגמה, מרואיינת עבדה כמטפלת בכפר הנוער "מאיר שפיה", וידעה על קורסים של ההגנה שנערכו במקום, אף שלא ראתה או חוותה אותם משום שהתקיימו בסתר. מרואיינת אחרת זוכרת שידעה על הפרעות שביצעו הערבים משום שבילדותה המוקדמת, הבית התמלא לעתים בקרובי משפחה שברחו מהן.

לעתים, אופני ההיזכרות והסיפור של המרואיין מאתגרים את ציר הזמן הלינארי שלאורכו מתקדם הנרטיב הלאומי והריאיון עצמו. למשל סיפור מסוים עשוי לדרוש, במקום להתקדם לאורך ציר הזמן שמתווים מצייני המיקום הלאומיים, לחזור לרגע לאחור כדי לאפשר השוואה בין שני מצבים סטטיים במרחק זמן. לדוגמה, אחד המרואיינים הצטרף לפלוגה שהגנה על משמר העמק מפני צבא ההצלה של קהוג'י. בשלב זה, המרואיין חוזר לאחור, אל תקופת לימודיו במוסד החינוכי במשמר העמק, שם היה מורה בשם מרדכי בן דב שפעל ליצירת קשר בין הילדים היהודים לילדי הכפרים הערבים הסובבים. בכל יום חמישי אחה"צ, המרואיין נזכר, היו מניפים דגל כדי להזמין את הילדים הערבים למשחקי ספורט. היו גם מבקרים את הילדים הערבים בכפריהם. כעת, הוא חוזר בסיפורו אל קרבות מלחמת שחרור, הפלוגה שאליה צורף כבשה במהירה את כל אותם הכפרים, ואותם ילדים לחמו כעת לצד צבא ההצלה של קהוג'י.

נקודה אחרונה, אך חשובה, לגבי מצייני המקום המשותפים של הנרטיב הלאומי היא שהם מצטיירים בעת צפייה בראיונות מרובים כחשובים הרבה יותר בעיני המרואיינים מאשר קשרים פרטיים. הדבר ניכר כאשר סיפורי מרואיינים כמו חולפים זה על-פני זה, לעתים בסמיכות מדהימה, אך מבלי להיקשר זה בזה. לעתים, לדוגמה, סיפורם האישי של מספר מרואיינים עובר דרך נקודת ציון משותפת, למשל ביה"ס מוכר, כמו כפר הנוער "מאיר שפיה" או הישיבה בכפר הרוא"ה, ישובים כמו דגניה או תל-מונד, או בסיסים כמו מחנה "שנלר". אולם, הסיפורים אינם מצטלבים זה בזה, כלומר אינם נקשרים זה לזה בדרך יותר ספציפית. המרואיינים נוטים לציין את שמות המקומות, האנשים או האירועים המוכרים, אך לא שמות של אנשים שהם עצמם הכירו, אך שלא זכו לפרסום ולחשיבות בנרטיב הלאומי. התחושה שנוצרת היא של מעין סבך של סיפורים, המתכנסים בצורה דחוסה יותר

באזור גיאוגרפי ובתקופת זמן, כלומר סביב מציני המקום המשותפים, ושאנים מתחברים יחד באופן טבעי, אלא רק ניתנים לאיחוד בדיעבד תודות למציין המקום. יחד עם זאת, ישנם מקרים כאלה שאכן מתחברים לסיפור אחד, כמו סיפורם של בני זוג חלוצים שאמנם עלו לארץ באותה האונייה, אך נפגשו לראשונה בא"י.

צדו של המראיין

כאמור, השני מבין התנאים ההכרחיים של היסטוריה אוראלית היא שהתיעוד יבוצע במסגרת דו-שיח ממשי בין מראיין למרואיין. לדידי, כאן בדיוק נמצאת נקודת התורפה של פרויקט מעניין וחשוב זה. נראה שבמסגרת ההכנה לראיון, הגורם האחראי לארגון הפרויקט לא העניק תשומת לב מספקת להתפתחויות שתוארו בחלק הראשון של חיבור זה ולתובנות שהושגו במהלכן. מעל לכל, לא ניתנה תשומת לב מספקת לעמדתו של המראיין בשיחה. ניתן לומר שהמראיין משתתף בשיחה עם המרואיין בעמדה של נוכח-נעדר. הוא מתערב בדברים במידה המזערית הדרושה להבניית הריאיון ומנסה להיות בלתי-מפריע ככל האפשר. משמעות הדבר היא שהמראיין אינו מגיע לריאיון כסובייקט עצמאי, שאת נקודת מבטו הפרטית יכול המרואיין להבין ועבורה לעצב את סיפורו. המראיין איננו מביא עמו לשיחה את זהותו ונסיבות חייו הייחודיים, שהמראיין יוכל לאמוד כנגדם את נסיבות חייו שלו עצמו ולהשקיף על עברו מעמדת הזולת. בניגוד לכך, המראיין מגיע לראיון כשליח הממסד. זהותו כבן-שיח היא הזהות הממלכתית של המדינה, ועברו הוא העבר האחד הרשמי של המדינה, כלומר הנרטיב הלאומי המשותף. בפתח הריאיון, המראיין פותח כל אחד מהראיונות בדקלום של נוסחה קבועה בעלת האופי הלא-פרסונלי של מסרים ממלכתיים: "אנו יושבים כאן במסגרת פרויקט תיעוד דור תש"ח. במסגרת פרויקט זה אנו רוצים לתעד את סיפוריהם של יוצאי הדור." ניכר מכך שהמראיין פגש את המרואיין לראשונה זה עתה וטרם יצר עמו קשר אישי כלשהו או ביסס עמו שפה משותפת. בעיניי, הדבר מציב מכשלה בפני פתיחה של דו-שיח, ומצמצם מאוד את היקף השיחה ואת עומק חקירת הזיכרון. כתוצאה, סיפור קורותיו של המרואיין משתקף רק בנרטיב הלאומי הרשמי, וייתכן מאוד שהמראיין ניאות לדווח את אותם זיכרונות שהממסד הרשמי מתעניין בהם, ולא דברים שעשויים לשקף עבור ההיסטוריון חוויות וזהויות חדשות שחורגות מהנרטיב המוכר. במילים אחרות, בקרב המרואיינים נוצר הרושם שהם משוחחים עם המדינה, ולאזוניה הם מעצבים את סיפוריהם. לא אחת, מרואיינים כמעט שנמנעים מלספר סיפור אישי מרתק ביותר משום שאינם בטוחים שיש בו עניין שהיינו מכנים "ציבורי".

נקודת תורפה נוספת היא בעיניי ההבניה של הראיונות לפי ציר הזמן של הנרטיב הלאומי הרשמי של תהליך הקמת המדינה. בהכנה לראיון נלקחו בחשבון אירועים צבאיים בלבד. כתוצאה מכך, המראיין נצמד באופן כמעט בלעדי להיסטוריה הצבאית של התקופה. אין למראיין את ההכנה הדרושה כדי לפתח שיחה על נושאים בעלי אופי סוציולוגי או אידיאולוגי, כלומר להפיק מהמרואיין ידיעות הקשורות בזהות, ברגשות כגון תחושת נחיתות, אי-צדק, שנאה וכדומה. הבעיה היא בראש ובראשונה שההיסטוריה הצבאית אינה נוטה לעורר אי-הסכמות, לפחות במקרים שבהם מדובר במלחמת קיום. מעבר לקונצנזוס שנוצר באופן טבעי בקרב עם שנלחם על חייו, עצם השגת היעד, ההישרדות, מוכיחה

במידה רבה את צדקת הדרך וממסמסת את חשיבות חילוקי הדעות האידיאולוגיים או העדתיים שקדמו לה. כך לדוגמה, לא נתקלתי בשום ריאיון שעסק בסוגיית השילומים מגרמניה, בפילוג בתנועה הקיבוצית או בעלייה של יהודי ארצות ערב, נושאים שהם חלק אינטגרלי וחשוב מסיפור הקמת המדינה ומעיצוב דמותה. לעומת זאת, המראיין כן מזכיר את הפגזת האלטלנה, שחילוקי הדעות לגביה התמוססו זה מכבר ואין להם כל השלכות בהווה. וכן את הסוגייה העדינה, אך שבאה כבר על פתרונה, של יחס בני דור זה כלפי ניצולי השואה שהגיעו לישראל. בכך, המראיין מחמיץ את ההזדמנות לגשת לנושאים שיש לגביהן מחלוקות ושמסיבה זו צפויים לדלות נקודות מבט והשקפות שונות.

לדוגמה, אחד המרואיינים מספר שאביו ואמו עלו לא"י בתחילת שנות השלושים מיוגוסלביה. למרות שהיו חייטים במקצועם ודתיים אדוקים באמונתם, הוריו עלו לבית שערים כחלוצים אך לאחר תקופה קצרה חזרו לירושלים ורכשו חנות קטנה במחנה יהודה שבקומתו העליונה הפעילו מתפרה והמשפחה התפרנסה מתפירת מדים לשוטרים. בשנת 1950, רק שנתיים לאחר הקמת המדינה, משפחתו אבדה את חנותה עקב פתיחת מפעל הטקסטיל את"א ונאלצה "להגר" שוב למושב, הפעם באזור פתח תקווה, בחיפוש אחר פרנסה. כיום אנו יודעים שעולים חדשים בני עדות המזרח הופקרו לעתים קרובות לגורלם ונשלחו לייסד מושבים ללא כל ניסיון קודם או הכשרה בחקלאות. אנו גם יודעים שסיפורם – אף שבית שערים היא מיישובי עמק יזרעאל – נדחק אל מחוץ לנרטיב הלאומי של יישוב הארץ. אולם, המראיין אינו מנצל את ההזדמנות להרחיב את השיחה על הנושא ולשאוב מהמראיין מידע היסטורי שהולך אל מעבר לסיפור הרשמי. גם סיפור הדחיקה של משפחתו אל מחוץ לכלכלת המסחר על-ידי עסקים מבוססים, שלאחר 20 שנים של תרומה לבניין המדינה השווה את מעמדם למעמד העולים החדשים ממדינות ערב, עובר ללא התייחסות. אינני טוען בכך שקיימת חובה כלשהי, מוסרית או אחרת, להתייחס לפרטים אלה. ברצוני רק להראות באיזה מצבים, ככל המובן לי, היסטוריה אוראלית עשויה לפתוח צוהר לחוויות היסטוריות בלתי מוכרות, בלתי מוכרות מפני שלא תרמו לעיצוב הזהות הישראלית שהתבססה על יישוב הארץ על-ידי קבוצות סוציאליסטיות אירופאיות, אך עשויות להיות מאוד רלוונטיות בתקופות אחרות, כפי שאכן הן הופכות כיום.

מצב דומה מתרחש כאשר מרואיינת שוטחת בפני המראיין היסטוריה משפחתית שעל-פני השטח נדמית סטנדרטית, אך מעלה חשד רב: שני ההורים עלו בשנת 1920 לישראל ממזרח אירופה. האב היה חבר "החלוץ" והאם חברת "השומר הצעיר" וממקימי ביתניה ב'. הם נפגשו בבניית כביש טבריה-צמח התחתנו והלכו לייבש ביצות בעין חרוד. מכיוון שהאם כבר נשאה את המרואיינת בבטנה ונטתה לקדוח, ההורים החלו לנדוד בין ירושלים ולתל אביב בחיפוש אחר עבודה בבנייה, עד שהאב מצא עבודה קבועה כמנהל משק בבית ספר חרדי. אף על-פי שהמשפחה התגוררה בשטח ביה"ס, האם המשיכה להיות פעילה בתנועה הקומוניסטית והשתתפה בהפגנות אלימות, בעוד שהאב היה חבר הגנה והשתתף דרך קבע באסיפות בביתה של רחל ינאית. כל זאת בעוד המשפחה מתגוררת לאורך שנים בתחומי ביה"ס החרדי והאנטי-ציוני. על אף נכונותה של המרואיינת, סיפור זה אינו מקבל את הפיתוח המתבקש והראוי: סיפורם של ציונים סוציאליסטים שמתקשים למצוא עבודה ולהתיישב בארץ, אולי שמתעקשים להיות פרולטריון, אינו מוכר בנרטיב הרשמי. כך עלומה נותרת גם תפיסת העולם המאפשרת לניצים ציונים-סוציאליסטים לחיות בדו-קיום עם דתיים אנטי-ציוניים/כך נותרים

עמומים הפרטים והמשמעויות של מערכת יחסים קרובה זו בין קומוניסטית, סוציאליסט וחרדית, ובין ציונים לאנטי-ציונים. כל אלה הן מחלוקות שמוססו לאחר מלחמת השחרור ככל שאנשי ספר, רוח ופוליטיקה פעלו ליצור נרטיב מאוחד של גבורה ואחדות של הקמת המדינה, שהיה נחוץ כדי לייצר זהות ישראלית אחידה וסולידריות חזקה. עם זאת, כאמור לעיל סגולתה הגדולה של היסטוריה אוראלית היא ביכולתה להעלות למודעות ההיסטורית הכללית את אותן חוויות וסוגיות שנמצאות מעבר לנרטיב הרשמי ועשויות לאתגר אותו. אולם, ככל שהמראיין אינו מודע לאתגר זה ואינו מאתגר את המראיין ללכת אל אותם המקומות, יוצא שבמרבית המקרים המראיין מספר את סיפורו כמעין נספח אנקדוטלי לנרטיב הלאומי.

הפרויקט אכן מצליח לחשוף גיוון מדהים בנסיבות החיים של בני אותו דור ברמת פירוט מרשימה. הוא מתבטא דווקא בחלקו הראשון של הריאיון, החלק הפחות מובנה על-ידי המראיין ושקודם לרגע ההתכנות של סיפורו של המראיין אל הנרטיב הלאומי הרשמי. חלק זה מוקדש לביטוי חופשי יותר של זיכרונות והמראיין מתאר בו את תולדות משפחתו וקורותיה בעת העלייה לארץ ובתקופת ילדותו. לעתים קרובות מאוד, המראיין מביע חיבה רבה וגעגוע דווקא לתקופה זו וחושף במידה רבה יותר את רגשותיו. אחת המראיינות בילתה את ילדותה המוקדמת ברחוב שבו התגורר היטלר ובדרך לישראל, על אוניית פאר, אכלה תפוזים ישראלים כה עסיסיים, עד שבטנה כמעט התפקעה. מראיין אחר, בעודו נער ברבאט, שמע לראשונה על המדינה שבדרך ברדיו France Libre, ברח ברגל לאלג'יר והגיע למחנה פליטים במרסיי, שם התגייס להגנה ועבר אימונים עוד בטרם הגיע לישראל. מראיין נוסף הוא צאצא למשפחה שעלתה לא"י עוד במאה השמונה-עשרה וחיו בירושלים על כספי החלוקה. וישנה מראיינת שמשפחתה עלתה גם היא לא"י במאה השמונה-עשרה, אך הקימה בה יקבים ומפעל מזון. וכן, אחת המראיינות מספרת שבמהלך מלחמת העצמאות השנייה ביקשה לתרום משהו להצלת משפחתה שנותרה באירופה ולכן התגייסה לחיל האוויר הבריטי כטכנאית מטוסים בבסיס במצרים. יחד עם זאת, עצם תיעוד הגיוון העצום של החוויה הישראלית ביישוב אינו מצליח להרחיב או לאתגר את נרטיב "כור ההיתוך" הישראלי, שהוא רכיב מרכזי באידיאולוגיה הלאומית של קיבוץ הגלויות. ובסופו של דבר, נרטיב זה אינו משקף עוד את מצב העניינים האמתי בישראל בהווה, כלומר, את הזהות הישראלית בפועל.

מסקנות

ישנו קשר עמוק וטבעי בין היסטוריה אוראלית לבין הצבת אתגר, הרחבה ופלורליזציה של נרטיבים רשמיים ודומיננטיים. זאת מפני שהיסטוריה אוראלית מיושמת תוך כדי שיחה ומתעדת בקולו של המראיין, ובעידן הווידאו גם בפניו, את רגשותיו ועמדותיו, בנוסף לסיפורו. בנוסף, אווירת הדו-שיח שבה מתועדת ההיסטוריה האוראלית מאפשרת לחוקר להעמיק את סיפורו של המראיין ולנתב אותו למקומות שעשויים להפיק מידע ותובנות חדשים ומאתגרים לגבי העבר הלאומי, כך שהוא יכול נקודות מבט מגוונות יותר, גם אם סותרות, וייתן קול לאותן קבוצות שהודרו ממנו באופן שיטתי. מסיבה זו, להיסטוריה האוראלית יש פונקציה בהבניית זהויות, גם הזהויות של הקבוצות המתועדות וגם זהותם של החוקרים, באופן שהולך מעל ומעבר, ולעתים כנגד, הזהות הלאומית האחידה שתוחם

הנרטיב ההיסטורי הרשמי. אם כן, היסטוריה אוראלית היא מטבעה היסטוריה עממית, פרויקט המאתגר את הידע ההיסטורי הקיים ואת הסטטוס קוו.

ואילו, לתחושת, "פרויקט תיעוד דור תש"ח" אינו מונע על-ידי סקרנות מחקרית, אלא על-ידי רצון לאשרר את הנרטיב הרשמי. הראיונות אינם מנותבים מספיק אל המקומות ה"אקזוטיים" והבעייתיים בעבר הישראלי. יתר על כן, הנושאים שנותרו שנויים במחלוקת עלולים להיות גורמים סיבתיים למתיחויות בהווה. כאמור לעיל, כיום מכירים בפוטנציאל התרפויטי של היסטוריה אוראלית, בכוחה ליישב מתיחויות בין קבוצות מתחרות תודות לאופייה הדיאלוגי וליכולתה ליצור אמפתיה והבנה הדדית. ייתכן שעל היסטוריה אוראלית לגשת דווקא למקומות השנויים במחלוקת כדי לממש את כוחה הייחודי בתיעוד הדברים שההיסטוריה המדעית עיוורת להם ושמתגרים את התפיסות ההגמוניות ואת הזהות האחדותית של הלאום.

ההיסטוריה האוראלית רגישה מאוד, כאמור, להיבט הדיאלוג, במשמעות של שיחה פתוחה בין שני סובייקטים, במתן העדות האוראלית. אישיותו של המראיין נתפסת גם בתור מה שיכול לעודד את המרואיין להיפתח יותר בדבריו ולאתגר אותו למבט ביקורתי בעברו ולחשיפת דעות ורגשות שאינן בהכרח משתלבות בנרטיב הכללי והמוכר, וגם בתור מי שנוסבות חייו הייחודיות מציעות למרואיין תשקופת של נסיבות חייו שלו ולכן אפשרות לקיים דו-שיח, במקום לתת עדות, שבמקרים רבים כוללת בעיקר זיכרונות שכבר עובדו פעמים רבות תוך כדי סיפורם לבני משפחה ולחברים.¹⁰

אין בזאת כדי לומר ש"פרויקט תיעוד דור תש"ח" אינו מנציח את סיפוריהם החשובים של בני הדור שבמו ידיהם הקימו את המדינה, עיצבו את פניה הנוכחיים והעניקו לה היסטוריה מפוארת. יחד עם זאת, כך לדעתי, הפרויקט חושף רק מעט שטרם נודע קודם לכן ושטרם נמסר על-ידי בני אותו הדור לבניהם ולנכדיהם. אף על-פי שאני מאמין בחשיבות התיעוד של בני דור זה בטרם יהיה מאוחר מדי, קשה לי יותר לראות כיצד מסד העדויות שהוא יצר יוכל להוות מקור חשוב למחקרים היסטוריים פורצי דרך בעתיד.

לסיום, ברצוני לציין דבר נוסף שבמונחי ההיסטוריה האוראלית עלול לצמצם את מורשתו של "פרויקט תיעוד דור תש"ח". נעדרים מן הראיונות כל אותם דפוסי ההתנהגות היומיומיים מהתקופה שטבעם הלא-חומרי אינו מותיר אחריו ראיות: השירים ודפוסי הדיבור וההתנהגות של בני התקופה. כפי שסופר לעיל, היכולת לתעד את המסורות העממיות וביטויי פולקלור אחרים היא אחת מהסגולות הייחודיות של ההיסטוריה האוראלית והיא קשורה עמה בטבורה. בין אם יהיו אלה שירי ילדים, שירי אהבת הארץ או שירי ההווי של תנועות הנוער (בהן כולם היו חברים כמעט ללא יוצא מן הכלל, בדיחות או גסויות, וצורות דיבור, מנהגים בין אישיים – כל אלה עשויים היו לשפוך אור רב על

¹⁰ קישור זה מוביל לריאיון עם אהוד לוטם שנערך במסגרת מקבילה, פרויקט "תולדות ישראל", ושממלא היטב את הדרישה של ההיסטוריה האוראלית לשיחה פתוחה בין שני סובייקטים. בדוגמה זו, למראיין ולמרואיין יש קשר משפחתי קודם, אך לא ממומש. כך, השיחה ביניהם על ימי הקמת המדינה הופכת בו-זמנית גם לחקירה משותפת של עברם המשפחתי הבעייתי.

התקופה ולספק תיעוד רב שיוכל לשמש בעתיד חוקרים שיתעניינו בהיסטוריה החברתית, התרבותית או העממית של דור זה.

אסף קולינר, יולי 2021.

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized letter 'Q' with a horizontal line extending from its base to the right, and a small mark below the line.